

## J

**Jaanipäev** (mdM *Kupal'n'a*, mdE *Valnoma tši*; *valnoma* 'kastmine', *tši* 'päev').

Jaanipäev (24. juuni (7. juuli)) ehk Ristija Johannese sünnipäev on suvine pööripäev, mille tähistamisel on Mordvas mitmeid erijooni. Tänapäev on paljudes mokša ja ersa külades jaanipäeval kombeks üksteist veega kasta. Arvati, et mida ohtramalt kastetakse, seda parem, sellepärast valati kõige sagedamini vett otse ämbrist. Uskumuse kohaselt aitas see rituaal terveks saada ja ajas kurjuse välja.

Arvati, et jaaniöööl omandavad vesi ja taimeriik võlujõu. Jaanilaupäeva öösel korjati lilli (mdM *kupal'n'a pantšft* 'jaanililled'), need kuivatati ja hoiti alles järgmise aastani. Mokša uskumuse järgi põlevad jaanilaupäeva öösel kõikide rohttaimede kohal küünlad. Ühe erilise lille kohal põleb kaksteist küünalt – seda võivad näha vaid ausad inimesed. Sellelt lillelt õielehe tõmmanu mõistab loomade, madude ja lindude keelt. Samuti usuti, et jaanilaupäeva öösel tuleb maetud varandus hõbedase kuldloogaga ja kuldkellukesega hobusena maa peale – seda kuuleb vaid see, kes varandust väärrib.

Jaanipäeva hommikul enne päiksetõusu käisid haiged jõe ääres. Sooritati maagilisi toiminguid: löödi kolm korda risti ette, tuldi selg ees majast välja, ujuti kolm korda ja paluti mõttes jaanipäevalt tervenemist. Rääkimine oli kogu aeg keelatud – vaikselt tuldi koju ja mindi magama.

Jaanipäeval ei tohtinud majast midagi välja anda, muidu annad tervise ja jõu ära. Valitses töökeeld, eriti keelatud oli

umbrohu kitkumine, sest muidu ei saa viljasaaki. Jaanipäeva järgi ennustati ilma: selge päev – ilus suvi, vihm – sombune suvi.

### **Jaga-Baba** (mdEM).

Nõid *Jaga-Baba* on ersa imemuinasjuttude populaarne tegelane, kuigi teda peetakse vene folkloori hilislaenuks. *Jaga-Babat* kirjeldatakse suurte hammaste, pikkade käte, ebardlikult suurte rindade ja raske kõnnakuga hirmsa naisena. Tema lähenemist saadavad helid, mis meenutavad katkise vankri liikumist üle kivide ja kändude (mdEM *kuldor-kaldor, kalts*). *Jaga-Baba* hobuseks on küna, piitsaks uhmrinui ja ohjadeks kassi soolikad. Tal on kümneid tütreid, keda ta paneb mehele imepäraselt sündinud noormeestele.

*Jaga-Baba* elab inimestest eemal keset metsa üleni umbrohtu kasvanud poollagunenud hütis. Erinevalt vene muinasjuttudest ei seisa onn kindlalt kanajalgadel ega pöörle, vaid on pooleldi maasse vajunud. *Jaga-Baba* istub tavaliselt hüti eesnurgas, lamab voodis või ahju peal. *Jaga-Baba* jalad on ahju taga, pea tare eesnurgas, rinnad aga visatud üle parte või “ise toas, pea laudas, üks jalg ahju peal, teine ahju ees” (mdM *sonts’ kudška, pr’ats kaldazška, fk’ä pil’gots pänakud langsa, ombotses’ – pänakud ingol’ä*). *Jaga-Babat* kohates tuli teda kutsuda vanaemaks või tervitada sõnaga mdE *S’uk!* (‘kummardus’), muidu kiskus ta inimese lõhki või neelas alla. Oma vange sundis ta tööle.

Mõnes muinasjutus väljub *Jaga-Baba* oma elupaigast harva, peamiselt ohvri jälitamiseks; teises läheb ta hommikuti metsa ja pöördub üksnes öösiti oma hütти. *Jaga-Baba* hütis elab nirk. Maja juures kasvav puu takistab nõia poolt jälitatavat inimest – puu lööb jooksjat ja sulgeb põgenemistee.

*Jaga-Babat* kujutatakse muinasjuttudes kurja ja juhmi inimesõjana. Tüdruk paneb näiteks *Jaga-Baba* lähedale haavapaku, mille see tüdruku pähe ära sööb. Teises loos tahab *Jaga-Baba* tüdruku ja poisi leivalabidaga ahju lükata, küpsetada ja ära süüa, kuid lapsed osutuvad temast kavalamateks ja ahju satub nõid ise.

*Jaga-Baba* keha ja tema asjad on maagilise jõuga, mis säilib neis isegi peale nõia surma. Näiteks muutuvad *Jaga-Baba* rasva maitsjad kitsetalleks või oinaks. Ka *Jaga-Baba* asjad võivad

muuta kitsetalleks, lehmaks, härjaks või mõneks muuks loomaks. Uuesti inimeseks saadakse pärast mõne erilise tingimuse täitmist (näiteks tuleb lehma tappes alles hoida tema sarved).

*Jaga-Baba* esineb vahel ka abistaja, kaitsja, hea nõuandja ja ennustaja rollis. Ta tasub heateo eest heaga ja abistab hätta sattunud noorukeid ja vaeslapsi. *Jaga-Baba* käest saadud imeline lõngakera juhatab noormehele õiget teed. Sellistes juttudes kujutatakse *Jaga-Babat* vähem hirmsana, pigem lihtsalt metsamajas elava lahke kondise muldvana eidena.

Tänapäeval kutsutakse *Jaga-Babadeks* vanu tigedaid naisi.

**Kirjandus:** Maskajev, A. I. 1947. *Mordovskaja narodnaja skazka*. Saransk.

### **Juuksed** (mdM š'äjär'ht', mdE tšert').

Vee-ema Ved'avat, metsaema Vir'avat, humalaema Koml'avat ning ersa peajumalat Niškepazi kujutati pikkade maaniulatavate juustega. Pikkad juuksed andvat erilise jõu. Sealjuures vasak pea pool sümboliseeris ebaõnne, kaotust ja alistuvust, parem pool aga edu ja võitu. Tavaks oli patside punumist alustada paremalt poolt, lahtiharutamist aga vasakult poolt. Ersade ja mokšade ettekujutustes olid juuksed seotud teispoolsete jõudude ja surnud esivanematega. Juuksed pidid lahkunut teispooluses aitama. Juuksed olid ülepääsuks, sillaks üle tulejõe või -mere.

Tüdrukud olevat ohverdanud oma juukseid erilisele müütilisele olendile mdE *Ust sud* või *Ust ve sud* (*ust* 'aju, aru, jõud, tarkus'; *sud* 'kohus, kohut mõistma, otsustama'). H. Paasonen oli seisukohal, et *Ust sud*-olendid olid isikustatud meteoriidid, keda ersad pidasid päikest ja valgust varjavateks tulimadudeks või kurjadeks vaimudeks.

Palvuse ajal põletati esiisade küünla kohal juukseid (\*Küünal). Simbirski kubermangu Ardatovi maakonnas visati palvuse ajal tulle meelegehtadelt lõigatud juukseid. Kohalviibijad tegid ümber üksteise pea küünlaga ringe ja tõmbasid oma peast välja mõned juuksekarvad, et surnud saaksid neist ehitada silla üle jõe. Üksikus äralõigatud juuksesalgus arvati olevat samasugune jõud nagu nende juuste omanikus.

Juuksed on inimese elujõu kehastus. Kombe kohaselt peavad neidude – eriti aga pruudi – juuksed olema enne meheleminekut katmata – seda ka pidupäevadel ja talvel suure külmaga. Kauni neiu üheks väärtuseks oli paks kandadeni ulatuv pats. Pärast pulmi pidid naised oma juukseid hoolikalt varjama. Abielunaise tunnuseks olid lahku kammitud juuksed, mida kattis rätik või eriline kõrge peakate mdE *pango*. Juuksed andsid edasi sotsiaalset informatsiooni – nende vahendusel saadi teada, kas tegemist on neiu, pruudi või abielunaisega.

Pulmaitkus palub pruut õnnistust oma uuele elule, palub haarata oma patsist ja keerutada see ümber peiu, et noormees viiks ta naisena oma koju. Isakoduga hüvasti jättes kisub mõrjsja peast mõned juuksekarvad ja viskab need kodu suunas. Usuti, et pruudi juustega saab pulmade ajal nõiduda – seetõttu valvati hoolega, et nõial ei õnnestuks pere õnne hävitamiseks mõrjsja juuksesalku lõigata.

Lauludes kõneldakse, kuidas pärast peiukoju jõudmist palmitseti pruudi patsidesse pikk niinekiududest saba (mdE *ker' pulo* 'niinesaba') – neiu võrreldakse neis lauludes viljaka pärnaga. Selliselt ehitud pruut külastas koos peiuga torama-puhujate ja viuldajate (md *garze* 'viuli laadne pill') saatel tuttavaid ja lähisugulasi. Hobuse lakajõhvide punumine neiu patsi tagas loomaõnne.

Sümboolne oli juuste lõikamise komme abiellumisel. Lauludes nimetatakse juuste lõikamist tähiseks ehk märgiks (mdM *t'äšt'ks*), mis aitas ära tunda peidetud või oma välimust muutnud pruuti. Juuksesalgu väljakiskumine või lõikamine tähendas neiu vabaduse ja iseseisvuse äravõtmist ja tema südame võitmist. Juuksesalgu lõikamist peeti mõnel juhul oma suguvõsast võõrdumise ja teise suguvõsaga liitumise märgiks.

Tavakohaselt lõigati 16-aastaseks saanud neiu või meheleminejal tüdrukul pats ära. 14. sajandil olevat mõnel pool tütarlapsed olnud pügatud peadega. Pärast surma pandi pats kui tüdrukupõlve sümbol naisele hauda kaasa, kuna uskumuse kohaselt aitab see teispoolsuses ellu ärgata, mehele minna ja lapsi saada. Naiste juukseid kui taassünni sümbolit leidub ka meeste kalmetes.

Juuksesalk lõigatakse ka ristimisel, vaimulikuks või mungaks pühitsemisel jne. Surnult juuksesalgu lõikamine tähistas tema

üleminekut ühest ilmast teise, liitumist surnute kogukonnaga. Leina märgiks lõikasid koolnu sugulased ka endalt juuksesalgu, osutades sellega ühisele hõimukuuluvusele. Sama toimus pulmas, kus tulevane mees pruudi juukseid lõigates otseku märgistas pruudi oma suguvõssa kuuluvaks.

Mitmed juustega seotud ettekirjutused ja keelud on tänini käibel. Juuste lõikamist reglementeeris inimese vanus ja aeg (nädalapäevad, kuufaas). Juukseid ei tohtinud lõigata pühade ajal (eriti õhtuti), kahaneva kuuga, halbadel nädalapäevadel (esmaspäeval, reedel) ja pühapäeval (ei too head, juuksed ei kasva). Juuste lõikamine raseduse ajal mõjus halvasti nii sünnituse käigule kui ka tulevasele lapsele. Lapse juukseid ei lõigatud enne aastaseks saamist ning esimesi juukseid hoiti alles täiskasvanuks saamiseni. Aastavanuse tüdruku juuksesalk tuli tõmmata läbi sõrmuse ja siis lühemaks lõigata, et ta oleks terve ja õnnelik. Juukseid ei tohtinud lõigata enne teeleminekut, muidu lõikad tee läbi. Armumaagias keerati armastuse äratamiseks ärälõigatud juuksesalk ümber nõövide ja kaunistuste või keerutati ümber sõrme. Juukseid kanti põues, seoti rätikusse ja peideti puu alla, uskudes, et niimoodi igatseb noormees neiu järele.

Ristsete ajal ennustati lapse elu pikkust: kui vahas veeretatud juuksed vajuvad põhja, siis on lapse elu lühike. Juuste abil võidi inimene hävitada (mattes ta juuksed surnuaiale) ja edasi anda haigusi. Äikese ajal oli keelatud olla katmata peaga, kuna välk võis tappa.

Lahtistele juustele omistati mitmeid tähendusi. Juuksed valandati sünnituse kergendamiseks. Nõidumine toimus lahtiste juustega. Surnud ema leinates palmitsetes tütar matusele minnes patsid lahti.

Juukseid kasutati ennustamise ja lausumise juures. Kui inimesel on peas kaks juustepöörist, abiellub ta kaks korda. Kui kammimise ajal juuksed maha kukuvad, siis on varsti oodata teeleminekut. Kui viljatu naine korjas kokku põrandale langenud juuksed, siis võttis ta juuste omanikult viljakuse. Ärälõigatud juuksed põletati.

Juukseid ei lubatud laiiali loopida, muidu lind tegi neist pesa ja inimene sai peavalu. Rahvapäraste ettekujutuste kohaselt oled kadunud hing, kui su juuksed satuvad nõia kätte. Keelatud oli taluema Jurhtava poolt palmitsetud juuste lahtiharutamine –

taluema võis tappa. Mokšade arvates on juuste kasvamiseks vaja süüa sooni.

**Kirjandus:** Devjatkina, T. P. (koost.) 1994. *Narodnõje primetõ mordvõ (mokši i erzi)*. Saransk; Paasonen, H. (koost.) *Mordwinische Volksdichtung*. II – 1939; IV – 1947. Helsinki.

### **Jõulud** (mdM *Roštva*, mdE *Roštova*).

Jõulud (25. detsember (7. jaanuar)) on säilitanud palju arhailisi jooni. Jõuludeks valmistasid noored naised meemõdu *puret* (valmistamise juurde ei lubatud vanu mehi). Nižni Novgorodi kubermangu ersad ei pannud *puresse* humalat, kuna \*Ange Pat'ai ei armastavat kuradi poolt inimesele toodud taime.

Pärast kaks-kolm nädalat kestnud nuumamist lasti siga kolmeks päevaks tuppa ahju alla. Seale seoti kaela käterätik, mille vahele pisteti mõned pehmeks leotatud vihaoksad. Seejärel joodeti teda vihaleotamise veega. Tapmise ajaks rätti ega vihaoksi ära ei võetud, veri lasti laudakaitsja *Kardo s'arko* kivi alla. Samas kohas kõrvetati seakere sugukonna \*küünlast (*štatol*) süüdatud kasepeergudega. Käterätik põletati ära, verised vihaoksad võttis perenaine aga endale, et hommikul nendega lüües lapsi äratada ja neile Ange Pat'ai käest tervist paluda.

Taluõuel korraldati palvus, kus paluti \*Niškepazil (mdE) ning sugukonna ja kodu kaitsjal \*taluemal Jurhtaval peost osa võtta, kaitsta talu kurjade jõudude ja kurjade inimeste eest ning tänati neid kõige hea eest.

Enne jõule tõid Nižni Novgorodi kubermangu ersalased õled tuppa. Toa pühasenurka asetati tagurpidi kaseviht ja selle ette süütamata küünal. Jõuludeks keedetud seapea alla vaagnale pandi mdM *zoltan' sakal* ('kuldne habe' – habemekujuline kimp punaseks värvitud niite), sea suhu leotatud kaseviha oksake ja värvitud muna.

Jõulude ajal oli eriline tähendus maskeerimisel. Jõulu-laupäeval käidi jõulusandiks. Tüdrukud käisid ringi leotatud kasevihtadega, mille külge seoti rätikud ja käterätid; poisid pulkade, kellukeste, kuljuste ja ahjusiibritega, millega kolistati jõululaulude (mdE *kal'ada*) laulmise ajal. Tahmaga määritud nägudega mehed ja noormehed, seljas pahupidi lambanahad ning ees karumaskid, käisid majades inimesi hirmutamamas. Mõnikord

valmistati jõuluhobune, mille sisse mahtus seitse poissi. Hobuse austamine oli ersa-mokša usundi tunnusjoon, mille reliktid on säilinud pulmatavandis.

Noored mängisid \*tantsukodus (Kštiman' kud) jõulumänge. Mõnel pool tehti jõuludeks õlgedest nukk, mis hiljem ära põletati. Noormehed ja neiud võisid üksteist lüüa põlevate õlenuutidega.

Jõuluajal oli tähtsal kohal ennete jälgimine ja saatuse ennustamine. Kui aknalauale pandud karask oli öösel katki torgatud, siis karaski omanik suri aasta jooksul. Kui sauna suitsuaugust välja pistetud käsi puutus millegi karvase vastu, sai tüdruk rikkale mehele. Käidi ka naabrite akna all salaja kuulamas – pealt kuulnud jutu järgi ennustati, kas tulevik toob head või halba. Ööseks teivaste otsa pistetud rukki- ja nisuvihkudelt leitud härmatise hulga järgi ennustati järgmise aasta viljasaaki.

**Kirjandus:** UPTMN 7: 3. *Kalendarno-obrjadovõje pesni i zagovorõ* – 1981. Saransk; Imaikina, V. L. 1968. *Obrjadovõi kalendar zimnego sezona mordvõ. Utšenõe Zapiski Mordovskogo gosudarstvennogo universiteta. Jazõk i literatura*, 64. Saransk.

# Mordva mütoloogia

Tatjana Devjatkina

<http://www.folklore.ee/ri/pubte/ee/sator/sator8/>

ISBN 978-9949-490-16-5

Tartu 2012

Trükkis ilmunud: Tatjana Devjatkina. Mordva mütoloogia.  
SATOR 8. Tartu 2008

Tõlge: Irina Orehhova, Nikolay Kuznetsov

Toimetanud: Mare Kõiva, Kadi Sarv

Küljendus: Liisa Vesik

Kujundus: Andres Kuperjanov

Kaanepilt: Juri Dõrin "Uneskõndija"

HTML: Diana Kahre

## **Originaal:**

**Tatjana Devjatkina *Mifologia Mordvõ***

Saransk: Krasnõi Oktjabr 1998

Sarjas Sator 2008. a ilmunud eestikeelset trükist toetas Eesti Hõimurahvaste Programm, Tartu Ülikooli Paul Ariste soomeugri põlisrahvaste keskus, EKM FO, SF 0030181s08

E-raamatu valmimist toetas: EKRM04-29 Eesti keele, kultuuri ja folkloori kasutusala laiendamine ja folkloori tutvustamine elektroonilistel infokandjatel.

© 2012 EKM FO rahvausundi ja meedia töörühm, EKM Teaduskirjastus